

Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri

Adem Apak

Doç. Dr. U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Müslümanlar Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Arap Yarımadası dışına fetih hareketleri başlattılar. İkinci halife Hz. Ömer zamanında ise aynı anda bir tarafta doğuda Sasani İmparatorluğu tamamen ortadan kaldırılırken, diğer taraftan batıda Bizans hakimiyeti altındaki bölgelerden önce Şam, ardından da Mısır Müslümanların eline geçti. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde ise Kuzey Afrika seferleri başlatıldı. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd bölgedeki ilk fetihleri gerçekleştirdi. Emeviler döneminde ise Muaviye b. Hudeyc, Ukbe b. Nafi, Hassân b. Numan, Züheyr b. Kays, Mûsâ b. Ukbe ve Tarık b. Ziyad gibi komutanlar sayesinde Kuzey Afrika toprakları tamamen Müslümanların hakimiyetine geçti. Kuzey Afrika aynı zamanda Endülüs fetihleri için de önemli bir harekât merkezi haline geldi.

Abstract

The First Islamic Conquests in North Africa

During the time of Abu Bakr, Muslims started their conquests outside of the Arabian Peninsula. During the reign of the Second Caliph Omar, Muslims conquered the Sassanid Empire in the East while they also invaded the regions such Syria and Egypt in the West, which had been under the authority of the Byzantine

Empire. During the time of Uthman, however, Muslims began to conquer the North African regions. It was the Governor of Egypt, Abdullah b. Sa'd, who started the first conquest movements. During the Umayyad period it was thanks to commanders such as Muawiya b. Hudays, Ukba b. Nafi, Hassân b. Numan, Zuhayr b. Kays, Mûsâ b. Ukba ve Tariq b. Ziyad that the Muslims were able to get the North African regions under their control. This region became a center and played a key role in the conquest of Andalusia.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Afrika, İslam Fetihleri, Ukbe b. Nafi, Kayravan, Hassân b. Numan

Key Words: North Africa, Islamic Conquests, Ukba b. Nafi, Kayrawan, Hassân b. Numan

Giriş

İslâm dininin tebliği esnasında Küçük Asya (Anadolu), Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Avrupa'da Tuna nehrine kadar olan bölgede Bizans İmparatorluğu hüküm sürüyordu. Miladi VII. yüzyılda üç kıtada büyük bir coğrafyayı kontrol eden bu devlet, merkezde taht kavgaları ve iç karışıklıklar sebebiyle gücünü kaybetmiş durumdaydı. Üstelik farklı mezheplere mensup vatandaşlarına uyguladığı dinî baskılar, devletin halk üzerindeki meşrûyetini yitirmesine sebep olmuştu. Kuzeyden gelen Avar ve Slav tehdidi, doğuda ise Sâsânîlerin yayılma politikası devleti çözümlenin eşiğine getirmiştir. Nitekim Sâsânîler, M. 611 yılında Suriye, Anadolu ve Mısır gibi önemli Bizans bölgelerini istila etmek sûretiyle İstanbul yakınlarına kadar ulaşmışlardır. İmparator Herakleios (M. 610-641), bu saldırılardan ancak ağır şartlar altında bir anlaşma imzalayarak kurtulabilmiştir. İki taraf arasındaki çatışma M. 622 yılında yeniden başlamış, Bizanslılar M. 627 yılında meydana gelen Ninova savaşında Sâsânîleri kesin bir mağlubiyete uğratarak kaybettikleri toprakları yeniden kazanmışlardır. Bizans devleti elde ettiği bu başarıya rağmen, içteki siyasî mücadele ve dinî problemleri çözememiştir.¹ Bütün bunların sonucunda, ülkenin resmî mezhebinden olmayan muhtelif Hıristiyan topluluklar, kendi dindaşlarının emri altında yaşamaktansa, yabancı bir hâkimiyeti tercih etmeye, hatta dışarıdan gelecek güçleri kendileri için kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardır.²

¹ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 86-97; Demirkent, Işın, "Bizans", *DİA*, VI, 230-233.

² Hamidullah, Muhammed *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991, I, 15. Bu konuda geniş bilgi için bk. Apak, Âdem, "Mısır'ın Müslüman-

İslâm dininin zuhurundan önce Arabistan'ın kuzey kısımları da Bizans'ın kontrolünde bulunuyordu. Bölgede III. yüzyılın başlarında Güney Arabistan'dan Suriye topraklarına göç ederek Gassân nehri kıyılarını yurt edinmiş olan Gassâniler yaşıyordu. Onlar daha önceleri Roma İmparatorluğu'nun tesiriyle Hıristiyanlaşmışlardı. Bizans devleti ülkenin güney sınırlarını çölde yaşayan bedevilerden ve Sâsânî saldırılarından koruyabilmek için bu devletin varlığını desteklemiştir.³ Hicretin 8. yılında (M. 629) Hz. Peygamber'in (sav) Gassânilere gönderdiği elçisi Hâris b. Umeyr, bölge valisi Şurahbil b. Amr tarafından Mûte'de öldürülünce, bu devlet üzerine sefer düzenlenmiştir. Mûte savaşı, Müslümanların Arap Yarımadası dışına bundan sonra tertip edecekleri futûhâtın da ilk adımı olmuştur. Artık Müslüman Arapların yeni hedefi, Arabistan'ın kuzeyinde yer alan Şam topraklarıdır. Nitekim bu hadiseden bir yıl sonra (H. 9/ M. 630) Gassâniler tarafından Medine'ye yönelik büyük bir saldırı düzenleneceği haberinin alınması üzerine Hz. Peygamber (sav), Tebûk seferini gerçekleştirmiştir. Bu askerî harekât, aslında Hz. Peygamber'in (sav) Doğu Roma İmparatorluğu'na açıkça meydan okuma girişimidir. Sefer sonucunda Rumların, kendi topraklarına giren ve burada 20 gün bekleyen Müslümanlara karşı çıkamamış olması, Bizans'ın Arabistan'ın kuzey tarafında yer alan bölgeleri terk ettiğinin açık bir işaretidir. Nitekim bu hadiseden sonra ne Bizanslılar, ne de bölgede onların müttefiki durumundaki Hıristiyan Araplar, Hicaz'daki Müslümanlar üzerine herhangi bir askerî faaliyet düzenleme cesareti gösterememişlerdir. Artık yakın gelecekte Araplar ile Doğu Roma'nın hesaplaşma merkezinin Şam toprakları olacağı belli olmuş, roller değişerek Müslümanlar için hücum, Hıristiyanlar için ise savunma süreci başlamıştır. Dolayısıyla Arap Yarımadası'nın kuzeyinden itibaren bir taraftan Küçük Asya (Anadolu) içlerine, diğer taraftan da Atlas Okyanusu'na kadar ulaşacak olan Müslüman fetih harekâtının esas başlangıç adımının Tebûk seferi olduğunu söylemek, dolayısıyla bu faaliyeti başlatanın bizzat Hz. Peygamber (sav) olduğunu ileri sürmek mümkündür.

A. Kuzey Afrika Fetihlerinin Öncü Adımları: Mısır'ın Fethi

Hz. Ebû Bekir'in halifelüğünün ikinci yılında başlayan, Hz. Ömer döneminde ise büyük ölçüde tamamlanan Şam fetihlerinin ardından Hicretin 18. (M. 639) yılında Câbiye'ye gelen Hz. Ömer bölge komutanlarıyla bir görüşme yaptı. Burada Filistin ordusu komutanı

lar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *UÜİFD*, c. 10, sy. 2, Bursa 2001, s. 146-154.

³ Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980, I,118-123.

Amr b. el-Âs burada Mısır'a sefer düzenlemek için halifeden izin aldı.⁴

Amr b. el-Âs'ın ordusu Ürdün ve Filistin topraklarından sonra Sina Yarımadası'nı da geçerek önce Ariş⁵, ardından da Ferma'ya⁶ ulaştı. Kuzeyden Mısır'ın kapısı durumunda olan⁷ Ferma, kuşatmanın ardından ele geçirildi. (Muharrem H.19/Ocak M.640).⁸ İlerleyen ordu daha sonra Bülbeys'i⁹ fethetti. Amr b. el-Âs, Bülbeys fethinin tamamlanması akabinde Ümmü Düneyn'e¹⁰ hareket etti. Nil kıyısında yer alan bu liman şehri, Rumların Mısır'daki üç askerî üssü olan Bâbilon, Nakyus ve İskenderiye'nin ortasında yer alıyordu.¹¹ Kuzeydeki Nakyus ve İskenderiye'den güneyde yer alan Bâbilon'a yardımlar da buradan sevk ediliyordu. Amr b. el-Âs, bu sebeple beklenen hedef Bâbilon yerine Ümmü Düneyn'e yöneldi. Niyeti Rumların kuzey-güney bağlantısını keserek, Bâbilon'a yapılacak desteği engellemekti. Müslümanların kuşatması kısa sürede netice vermeyince Amr b. el-Âs, Medine'den yardım istedi. Gelen 4 bin kişilik ordunun desteğiyle şehir ele geçirildi. Hicretin 19. yılı Rabiülevvel ayında (M. Nisan 640) gerçekleşen bu fetihle Müslümanlar için Bâbilon'un¹² yolu açılmış oldu.¹³ Ancak burada da çok ciddi bir direnişle karşılaşıldı. Durumdan haberdar edilen halife bölgeye yeniden takviye birlikler gönderdi. Medine'den gelen Zübeyr

⁴ İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s. 56-57; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, s. 298; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 148; Kindî, *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 7; Makrîzî, *Hitat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), I, 288; İbn Tagriberdî, *en-Nücümü'z-Zahire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929, I, 9-11.

⁵ Ariş, Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan bir şehirdir. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 255; Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır), s. 221.

⁶ Ferma, Deniz sahilinde bir şehir olup, Mısır sınırına buradan girilmektedir. Yâkût el-Hamevî, IV, *Mu'cemu'l-Buldân*, 255; İstahrî, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 53; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 255.

⁷ Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967, s. 330.

⁸ İbn Abdilhakem, *Futûh* s. 58; Makrîzî, *Hitat*, I, 289; İbn Tagriberdî, *en-Nücüm*, I, 11.

⁹ Bülbeys, Mısır'da bir şehir olup, Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık bir mesafede yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, I, 479.

¹⁰ Ümmü Düneyn, Kahire ile Nil arasında bir yerleşim alanıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 21.

¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 251.

¹² Bâbilon, Mısır, Fustat ve Bâbilon aynı yerin adıdır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 311-312). Buranın adı Kasru's-Şem', Kasru's-Şam, Kasru'l-Yun ve Babi'l-Yun olarak da bilinmektedir. Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 330; Becker, C.H., "Bâbilon", *İA*, III, 180.

¹³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59-60; İbn Tagriberdî, *en-Nücüm*, I, 13.

b. Avvâm komutasındaki askerler Bâbilon yakınındaki Aynu'ş-Şems'de asıl orduya katıldılar.¹⁴ Buradaki hazırlıkların ardından saldırı yeniden başlatıldı. Yaklaşık yedi ay süren muhasaranın ardından şehir fethedildi.¹⁵ Daha sonra yapılan görüşmelerin ardından Mısır halkıyla barış yapıldı.¹⁶

Bâbilon'un fethinden sonra Müslümanlar Doğu Roma'nın Konstantiniyye'den (İstanbul) sonra ikinci büyük şehri olan İskenderiye'yi¹⁷ hedef aldılar. Amr b. el-Âs, Hicretin 21. (M. 641-642) yılında Akdeniz sahiline doğru harekete geçti.¹⁸ Müslümanları İskenderiye yolunda durdurmak isteyen Bizanslılar, ilk önce Nakyus¹⁹, ardından da Sultays mevkiinde mağlup olmaktan kurtulamadılar.²⁰ Son olarak Kiryeveyen'de²¹ de direniş gösteremediler.²² Kiryeveyen galibiyetinin ardından İskenderiye muhasara altına alındı. Güneyi Meyut gölü, kuzeyi Akdeniz ile çevrili olan şehrin batı tarafında ise Sa'ban kanalı bulunuyordu. Bu nedenle şehre sadece doğu ve güney tarafından taarruz etmek mümkündü, buralar da kalın surlarla çevrilmişti. Bu şartlar şehrin muhasarasını geciktirdi.²³ Kuşatma esnasında İskenderiye kalesinde kapıcılık yapan İbn Bessâme adındaki bir şahıs Müslüman askerlere ulaşarak ailesi ve arazisi için emân verilmesi karşılığında, kalenin gizli kapısını kendilerine gösterebileceğini söyledi. Onun talebini kabul eden Amr, ordusuyla birlikte gösterilen kapıdan kaleye girerek fethi gerçekleştirdi.²⁴ Üç ay süren kuşatma sonucunda Hicretin 21.

¹⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 61-62; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148.

¹⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Züheyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 100; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 63-64; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb), XIX, 289-290; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967, I, 108.

¹⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301-301, 306; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 298-299; Makrızî, *Hitat*, I, 293; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 22-24, 30; Suyûtî, *Husn*, I, 116, 128, 129.

¹⁷ İskenderiye, Akdeniz sahilinde Nil'in kollarıyla pek çok haliçlere sahip eski bir şehirdir. Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), s. 143-144. Yâkût el-Hamevî, İskenderiye'nin, İskender b. Filozof'un kurduğu bir şehir olduğunu iddia etmektedir. *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 182, ayrıca bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 114-115; Rhuvan, G., "İskenderiye", *İA.*, V, 2, 1084.

¹⁸ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309.

¹⁹ Nakyus, Fustat ile İskenderiye arasında bulunan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 303.

²⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 303.

²¹ Kiryeveyen, İskenderiye'nin yakınında yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 458.

²² İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73-74; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 302-303; Makrızî, *Hitat*, I, 163-164; Suyûtî, *Husn*, I, 118.

²³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 79; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 306; Makrızî, *Hitat*, I, 165; Suyûtî, *Husn*, I, 120.

²⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 80; Nuveyrî, *Nihâye*, XIX, 306.

yılı Recep ayında (Haziran M.642) tamamlanan fethin ardından Müslümanlar ile şehir halkı arasında Bâbilon anlaşmasına benzer hükümler taşıyan bir barış sözleşmesi imzalandı.²⁵

İskenderiye'yi ele geçiren Müslüman ordu daha sonra batıdaki Berka'ya yürüdü. Şehir halkı herhangi bir mukavemet göstermeden teslim oldu.²⁶ Berka'nın fethi ile Trablusgarb²⁷ yolu Araplara açılmış oldu. Amr b. el-Âs hiç bir mukavemet görmeden ilerleyerek Sürt²⁸ ve Lebde²⁹ gibi küçük yerleşim birimlerini itaat altına aldı. Trablusgarb'a ulaşan Müslüman askerler şehri kuşattılar. Ancak bir ay geçmesine rağmen fetih gerçekleşmedi. Bu esnada Müslüman orduda bulunan Benî Müdlic kabilesine mensup bir grup asker serinlemek niyetiyle sahile gittiklerinde deniz tarafında şehir surlarının olmadığını fark edince durumu komutanlarına bildirdiler. Amr, bir grup askerini uygun bir zamanda buradan kaleye girmeleri için görevlendirdi. Gizlice içeri sızan askerler kale kapılarını açarak ordunun geri kalan kısmının da şehre girmesini sağladılar. Kısa süren çarpışmalardan sonra halk teslim oldu. (H.22/M.642-643)³⁰. Amr b. el-Âs Trablusgarb fethinin ardından halifeye bir mektup yazarak, Kuzey Afrika'nın geri kalan kısmı için fethi çıkarmak istediğini bildirdi. Fakat Hz. Ömer bu toprakların Müslümanlar için tehlikelerle dolu olduğunu ileri sürerek onun teklifini geri çevirdi.³¹

B. Kuzey Afrika Fetihleri

1. Hz. Osman Dönemi

Kuzey Afrika'nın doğu kısmını teşkil eden Mısır, Hz. Ömer döneminde Amr b. el-Âs'ın idaresindeki ordular tarafından fethedilmişti.³² Hz. Osman, Hicretin 27. yılında (M.647) Amr'ı Mısır

²⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 397; Suyûtî, *Husn*, I, 123.

²⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 101; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 170-171; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 314-315; Ya'kübî, *Tarih*, II, 156.

²⁷ Trablusgarb, Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehridir. Bizanslılar buraya Tripoli derlerdi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 25; Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 408.

²⁸ Sürt, Berka ile Trablusgarb arasında bir sahil şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 206-207.

²⁹ Lebde, Berka ile Ifrikiye arasında eski bir yerleşim birimidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 10-11.

³⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 171-172; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 316; Ya'kübî, *Tarih*, II, 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12.

³¹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 172-173; Ya'kübî, *Tarih*, II, 156.

³² Mısır fetihleri için bk. İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 175-177; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 331; Ya'kübî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, *el-Kâmil*, III, 41-42; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 407; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 20, 65-66, 78. Bu konuda ayrıca bk.

valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etti. Bu sebeple daha sonraki Kuzey Afrika fetihleriyle ilgili faaliyetler Abdullah tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yeni Mısır valisi göreve gelmesinin ardından Ifrikiye seferine çıktı. Müslüman ordu ilk önce bölgenin kapısı konumunda olan Trablusgarb'da karargâh kurdu. Bunun ardından Subeytula³³ muhasara altına alındı. Fakat Müslümanlar burada güçlü bir direnişle karşılaştılar. Muhasaranın neticesiz kalması üzerine başkomutan halifeden yardım talebinde bulundu. Hz. Osman bunun üzerine bölgeye Abdullah b. Zübeyr idaresinde takviye ordu birlikleri gönderdi. Gelen askerlerin de desteğiyle Subeytula Müslümanların kontrolüne geçti.³⁴ Bunun ardından yakın yerleşim birimleri üzerine ordular gönderildi. Stratejik öneme sahip Kafsa³⁵ zaptedildi. Nüfuzlu kabilelerden Eclen ile yıllık bir buçuk milyon dinar karşılığında barış yapıldı.³⁶

Abdullah b. Sa'd'ın valiliği esnasında Bizanslılarla girişilen Kuzey Afrika hâkimiyeti mücadelesinde kara muharebelerinin yanı sıra Akdeniz'de de çarpışmalar gerçekleşti. Bunların en önemlisi Zâtü's-Savâri savaşıdır. İmparator Herakleios, Arapların Ifrikiye'de ilerlemeleri üzerine onlara karşı büyük bir donanmayı harekete geçirdi. Abdullah b. Sa'd düşmanı karşılamak üzere Akdeniz'e açıldı. Aynı anda Şam valisi Muaviye b. Ebû Süfyan da Mısır donanmasına destek vermek amacıyla Şam'dan harekete geçti. Hicretin 34. yılında (M.654) iki donanma Akdeniz'de karşı karşıya geldiler. Bir kaç gün devam eden çarpışmalar Müslümanların kesin galibiyetiyle neticelendi. Bu netice İslâm tarihinin en parlak deniz zaferlerinden biri olarak tarihe geçmiş ve Müslümanlar için sonraki Kuzey Afrika fetihlerinin de önünü açmıştır.³⁷

Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 107-108; Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993, s.17-69; Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001, *Amr b. el-Âs*, s. 84-115.

³³ Sübeytula, Kayravan şehrine 70 mil mesafede bulunan ve Georgias'a nispet edilen bir Kuzey Afrika şehridir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 87; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 186-187.

³⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 115; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 183; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 318; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 165; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 45-46; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 152.

³⁵ Kafsa, Tunus'ta Kayravan şehrinin 219km. güneyinde bir yerleşim merkezidir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 87; İbn Havkal, *Kitabu Sireti Arz*, Leyden 1967, s. 62, 67, 69; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, (nşr. M.J. de Goje), Leiden 1877, s. 55, 217, 246.

³⁶ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 183-184; Kindî, *Kitabu'l-Vulât*, s. 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 45-46; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 79-80.

³⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s.189-191; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), IV, 288,

2. Emevîler Dönemi

Hz. Ebû Bekir döneminde başlatılan, Hz. Ömer yönetiminde Bizans ve Sâsânî İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanlarını içine alan, Hz. Osman zamanında da en geniş sınırlarına ulaşan İslâm fütûhâtı, Hz. Osman'ın son dönemi ile Hz. Ali'nin halifeliği esnasındaki iç çekişmeler sebebiyle sekteye uğramıştı. Hz. Hasan'dan hilafeti devralarak Müslümanları tek bir yönetim altında birleştiren Emevîler devletinin kurucusu Muaviye, göreve gelmesiyle birlikte bir taraftan Hâriciler ve Hz. Ali destekçileri gibi yönetim muhalifleri ile mücadele ederken, diğer taraftan da fetih faaliyetlerini başlattı. Bu dönemde fetih hareketleri üç cephede gerçekleşti. Bunlardan ilki Anadolu ve Ermenistan topraklarıdır. İkinci hedef Horasan ve Sind coğrafyasıdır. Harekât düzenlenen üçüncü bölge ise Mısır ordusunun sorumluluğuna verilen Kuzey Afrika'dır.

Muaviye, Hz. Ali dönemindeki iç çekişmeler sebebiyle Müslümanların kontrolünden çıkmış bulunan bu bölgenin tekrar itaat altına alınmasına karar verdi. Bu amaçla daha önce Kuzey Afrika cephesinde savaş yapmış komutanlar görevlendirdi. Bunların başında Muaviye b. Hudeyc gelir.³⁸ Onun ardından bu vazifeyi üstlenen Ukbe b. Nâfi H.42/M.662 ve H.43/M.663 yıllarında bölgede başarılı fetihler gerçekleştirdi. Ukbe'nin en önemli faaliyetlerinden biri de müstahkem bir askerî karargâh ihtiyacı sebebiyle (H. 50/M. 670) yılında Kayravan'ı³⁹ inşa etmiş olmasıdır. Ayrıca onun komutanlığı sürecindeki kapsamlı bir İslâmlaşma faaliyetiyle Berberilerin pek çoğu müslüman oldu. Bu sebeple Kuzey Afrika'da plânlı İslâmlaşmanın Muaviye döneminde başlatıldığını söylemek mümkündür.⁴⁰

Hicretin 50. (M.670) yılında Muaviye, Mısır ve Mağrib valiliğine Mesleme b. Muhalled'i tayin etti. Mesleme bölge komutanı Ukbe b.Nâfi'nin yerine Ebu'l-Muhâcir'i Kuzey Afrika ordularının

290-292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, V, 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, III, 58; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr), VII, 57; Makrûzî, *Hitat*, II, 190; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 80, 91.

³⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 156; İbn Abdilhakem, *Futûh* s. 192-194. Bu konuda ayrıca bk. İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelîs ve'l-Mağrib*, (thk. Georges Colin-E. Levi Provençal), I, Beyrut 1983, I, 17-19; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I-V, İskenderiye ts. (Menşetü'l-Mearif), s. I, 172-183.

³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 420-421.

⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 154, 158; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 194-196; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 229; Taberî, *Tarih*, V, 240; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 230-231. bk. İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 19-28; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 183-195.

başkomutanlığına getirdi.⁴¹ Bu dönemde Ebu'l-Muhâcir'den başka sabık Mısır valisi Muaviye b. Hudeyc, Hâlid el-Fehmî, Hassân b. Numan gibi komutanlar fetihlerde aktif görev üstlendiler.⁴² Muaviye döneminde Müslümanlar Afrika'da daha önce ele geçirilmiş ancak kontrolü kaybedilmiş olan pek çok beldenin yeniden itaat altına alınmasını sağladılar. Ayrıca bu süreçte bazı beldeler de ilk kez Müslümanların hâkimiyetine girdi.

Babasının vefatından sonra devlet başkanı olan Yezid b. Muaviye, Kuzey Afrika valiliğine yeniden Ukbe b. Nâfi'yi getirdi. Onun gerçekleştirdiği fetih hareketiyle bölgenin önemli bir kısmında kontrol Müslümanlara geçti. Ukbe, Kuzey Afrika'da Araplara karşı ittifak yapan Bizans ve Berberileri itaat altına almayı başardı.⁴³ Ancak kazandığı zaferler sebebiyle rakiplerini küçümsemesi ve alınması gereken tedbirlerde ihmalkâr davranması sebebiyle bölgedeki Berberî kabilelerini bir araya toplayan Küseyle b. Kemren'in baskın saldırısı sonucunda yanında bulunan askerlerle birlikte şehit edildi. Bu hadiseyle Kuzey Afrika'nın kontrolü Müslümanların elinden çıkmış oldu.⁴⁴

Ukbe b. Nâfi'nin şehit edilmesiyle birlikte Kuzey Afrika'nın kıyı şeridinde Bizanslılar hâkim olurken, iç kısımlar ise Küseyle'nin liderliğindeki Berberilerin eline geçti. Bölgedeki gücünü daha da artıran Küseyle, hücumu geçerek Ukbe'nin Kuzey Afrika'da inşa ettiği Kayravan şehrini zapt etti. Bölgedeki Müslümanlar can güvenlikleri sebebiyle Mısır sınırına kadar çekilmek zorunda kaldılar. Bu gelişme Kuzey Afrika'da Arap hâkimiyetini ve İslâmlaşmayı tehlikeye düşürdü. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan, bunun üzerine Zühayr b. Kays el-Belevî komutasındaki büyük bir orduyu bölgeye sevk etti. Berka üzerinden Kuzey Afrika'ya geçen Zühayr, karşısına çıkan Berberî ordusunu mağlup ederek Kayravan'ı yeniden ele geçirdi. Daha sonra da bölgenin iç kısımlarında kontrolü sağladı. Bu esnada meydana gelen savaşlarda Berberilerin lideri Küseyle

⁴¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 169; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 197; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 319-321; Ya'kübî, *Tarih*, II, 229; Taberî, *Tarih*, V, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 175-206.

⁴² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 158-159, 170-171; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 98-99. Muaviye döneminde Kuzey Afrika'daki faaliyetler hakkında bk. Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990, s. 267-271; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 195-199; Vekîl, *el-Emevîyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, I-II, Beyrut-Dımaşk 1995, I, 57-81. Hattâb, Mahmud Şit, "Şimali Afrika'nın Fetih Kahramanları", (çev. Osman Öztürk), *Belleter*, 33/129, Ankara 1969.

⁴³ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 198.

⁴⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 192; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 198-199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 308-309. Bu konuda ayrıca bk. İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 28-32; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 199-215.

öldürüldü. (H.69/M.688-689). Böylece Kuzey Afrika'da dengeler tekrar Müslümanların lehine değişmeye başladı.⁴⁵

Arap ordularının Kuzey Afrika'da Berberiler karşısında elde ettiği başarıyı kendi hâkimiyeti için de büyük tehlike olarak gören Bizans İmparatoru II. Justinianos (M.685-695), Müslümanların Akdeniz sahili boyunca ilerlemelerini engelleyebilmek amacıyla bölgeye büyük bir donanma sevk etti. Sicilya'dan da takviye birlikler alan Bizanslılar, Kartaca'ya⁴⁶ çıkarma yaptılar. Deniz istikametinde Batıya doğru ilerlemekte olan Züheyr b. Kays, bu gelişme üzerine geri dönerek Bizanslıları karşılamaya karar verdi. Meydana gelen savaşta düşmana nazaran az sayıda olan Müslüman askerler yenilgiye uğradılar. Savaş esnasında hayatını kaybedenler arasında ordunun komutanı Züheyr b. Kays da bulunuyordu (H.69/M.688-689).⁴⁷ Ukbe b. Nâfi'nin öldürülmesinden sonra bu hadise, Kuzey Afrika'da Müslümanlar için ikinci bir duraklama sürecine sebep oldu.⁴⁸

Züheyr b. Kays'ın Rumlar tarafından mağlup edilmesinden sonra Müslüman Arapların bölgede zor durumda kalmalarından istifade eden Berberiler, Müslümanlara karşı saldırı düzenlemeye karar verdiler. Ancak kendi aralarındaki kabile anlaşmazlıkları sebebiyle birlik sağlayamadılar. Buna karşılık Mısır valisi Abdüzzaziz b. Mervan, Kuzey Afrika'da Müslüman varlığını tehlikeye düşüren şartları ortadan kaldırmak amacıyla halifeden yeni kuvvet talep etti. Abdülmelik b. Mervan bunun üzerine Hassân b. Numân el-Gassâni idaresindeki büyük bir orduyu Suriye'den yola çıkardı.⁴⁹ Gelen askerler ilk önce askerî ikmal üssü olan Trablusgarb'a ulaştılar. Bizanslıların elinde bulunan toprakları hedef alan asıl harekât buradan başlatıldı. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından Kayravan üzerinden hareket eden Müslümanlar karşılarına çıkan Bizans ordusunu mağlup ettikten sonra stratejik öneme sahip Kartaca'yı ele geçirdiler. Hezimete uğrayan düşman askerlerinin bir kısmı günümüzde Tunus şehrinin bulunduğu Tirtiş limanına sığınırken, geri kalanları ise Sicilya adasına ve İspanya'ya kaçtılar. Bizans İmparatoru Leontios (M.695-698) bu gelişme üzerine bölgeye yeni güç göndermeye karar verdi. Gelen Bizans donanması H. 78/M.

⁴⁵ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 200; Belâzûri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 309-310; İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 32-34; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 215-221.

⁴⁶ Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 323.

⁴⁷ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 201-203; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 31.

⁴⁸ Züheyr'in Kuzey Afrika seferi hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk. İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 35-37; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 162-166.

⁴⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s.203; Belâzûri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 321; Ya'kûbi, *Tarih*, II, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 309-310.

697 yılında Kartaca'yı Müslümanların elinden aldı. Bölgedeki Berberiler de bu savaşta Bizans ordularına yardımcı oldular. Neticede Akdeniz kıyıları Bizans'ın hâkimiyetine geçerken, iç kısımlar ise asıl adı Dıhye bint Mâtiyye olan ve büyücülük yapması sebebiyle Kâhine olarak bilinen Berberî bir kabile liderinin kontrolüne girdi.⁵⁰

Müslümanlar bir yıl sonra gerçekleştirdikleri yeni bir askeri harekâtla Kartaca'ya tekrar hâkim oldular. Bu olumlu gelişmenin ardından Hassân b. Numân'ın ikinci Ifrikiye seferi başlatıldı. (H.81/M.700-701). Öncelikli olarak Berberî kabileleri üzerine yürüyen Hassân, Kuzey Afrika'nın iç bölgelerini kontrol altında tutan Kâhine'nin ordusunu mağlup etti. Çarpışmalar esnasında liderleri Kâhine'nin ölmesi Berberilerin tamamen dağılmasına sebep oldu. Sonuçta bölgede Müslümanların siyasî hâkimiyeti yeniden tesis edildi. Bu süreçte Hassân b. Numân'ın teslim olan Berberilere iyi davranması, kendileriyle yakın ve dostane ilişkiler kurması, onların Müslümanlara karşı isyancı bir topluluk olmaktan çıkmasına vesile oldu. Hatta bu olumlu şartlarda Berberilerin birçoğu Müslümanlığı kabul etti. Son gelişme Kuzey Afrika'da Araplar ile Berberilerin siyasî ittifakının da ilk adımlarını teşkil etmiştir ki, yeni ittifakın ilk semeresi yakın gelecekte Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi olacaktır.⁵¹

Kuzey Afrika'da Berberileri kendi müttefiki haline getiren Hassân b. Numân, ardından bölgenin en önemli merkezi konumundaki Kartaca'yı elinde bulunduran Rumlar üzerine yürümeye karar verdi. Bu amaçla Hicretin 84. yılı Ramazan ayında (M. Eylül-Ekim 703) Kayravan'dan harekete geçti. Hassân'ın bölgeye geldiğini haber alan Rumlar Müslüman orduyu yolda karşılamaya çalıştılar. Ancak meydana gelen çarpışmalar Müslümanların üstünlüğü ile neticelendi. Rumlar bunun üzerine cizye ve harac karşılığında barış istemeye karar verdiler. Fakat şehirde yaşayanlar aynı gece yükleyebildikleri mallarını alarak Kartaca'yı gizlice terk ettiler. Ertesi sabah anlaşma yapmak amacıyla şehre gelen Müslüman askerler halkın şehirden ayrıldığını gördüler. Sonuçta hiçbir direnişle karşılaşmadan Kartaca tamamen Arapların eline geçmiş oldu.⁵²

Emevilerde Velid b. Abdülmelik'in devlet başkanı olduğu esnada Kuzey Afrika'da Müslümanlar gerek Bizans, gerekse bölgedeki

⁵⁰ Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 221-229.

⁵¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 205, 213; Belâzûri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 321; Mâlikî, Ebû Abdullah Muhammed, *Riyâdu'n-Nüfûs*, (thk. Beşir el-Bekkûş), I-III, Beyrut 1983, I, 56; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 31-33. Bu konuda bk. İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 37-39; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 229-241.

⁵² Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfûs*, I, 56-57. Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika seferleri hakkında bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye ft Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, İrbid 1996. (Dâru'l-Kindî), s. 149-160.

Berberî topluluklara karşı üstün durumdaydılar. Bu konumu daha ileri noktalara taşımak isteyen halife, Kuzey Afrika valiliğine getirdiği Mûsâ b. Nusayr'a bölgeye hareket emri verdi. Müslüman ordular ilk önce Berberîlerin merkezi olan Tanca'ya ulaştılar.⁵³ Harekâta öncü birliklere komuta eden Târik b. Ziyâd şehre idareci tayin edildi (H.89/M.708-709).⁵⁴ Târik'in emrindeki ordular buradan Kuzey Afrika'nın iç kısımlarına doğru başarılı fetihler gerçekleştirdiler.⁵⁵

Müslüman ordularının Tanca ve civarını kontrol altına almalarından sonra asıl hedefleri Kuzey Afrika sahilinde Bizans'a tâbi stratejik önemi bulunan Septe⁵⁶ idi. İspanya kralı Rodrik ile aralarında sıkıntı yaşayan Septe valisi Julien, Kuzey Afrika'da ilerlemekte olan Mûsâ b. Nusayr ile irtibata geçerek ona İspanya'ya geçmesinin uygun olacağı tavsiyesinde bulundu. Bu konuda karar verilirse Arap ordularına her türlü yardımı sağlayacağına dair söz verdi. Julien'in teklifiyle birlikte Kuzey Afrika'nın son kalesi Septe de kendiliğinden Müslümanların kontrolüne geçmiş oldu.⁵⁷ Septe valisinin yaptığı teklifi ihtiyatla karşılayan Mûsâ b. Nusayr durumu halîfeye bildirdi. Velid b. Abdülmelik ise komutanına herhangi bir maceraya girmemesi ve tedbirli hareket etmesi talimatını verdi.⁵⁸ Bunun üzerine Mûsâ b. Nusayr, durum tespiti amacıyla Julien'e ait gemilerle bir askerî keşif birliğini İspanya kıyılarına gönderdi. Öncü grubun komutanı olan Tarîf b. Mâlik İspanya'nın güney kesimlerinde yaptığı incelemelerde Gotların muhtemel bir Müslüman hücumuna karşı koyamayacakları kanaatine ulaştı. Karşı kıydan gelen ilk olumlu haberler Mûsâ b. Nusayr'ın İspanya'nın fethi konusundaki kararını netleştirdi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Târik b. Ziyâd 5 Recep 92 (28 Nisan 711) Salı günü çoğunluğu Berberîlerden oluşan 7 bin kişilik bir ordunun başında Septe valisinin temin ettiği gemilerle İspanya'ya hareket etti. Müslüman fatihler boğazı geçerek daha sonra komutanlarının adıyla anılacak olan tepeye (Cebel-i Târik) ulaşıp çıkarma harekâtını başlattılar.⁵⁹ Bu şekilde Kuzey Afrika, Endülüs fetihleri için de stratejik bir merkez haline geldi.

⁵³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 214. Ayrıca bk. Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 244-251.

⁵⁴ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 204-205; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 322-323; Ya'kûbi, *Tarih*, II, 285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 112-113.

⁵⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 39-47; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 251-254.

⁵⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 182-183.

⁵⁷ Mûsâ b. Nusayr'ın Kuzey Afrika ve Akdeniz adalarındaki fetihleri hakkında bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 180-187.

⁵⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, 6.

⁵⁹ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 205-206; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 323; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 83.

Nitekim buradan harekete geçirilen ordular, kısa sürede İspanya topraklarının Müslümanların hakimiyetine aldılar.⁶⁰

Sonuç

İslâm fetihlerinin ilk adımları Mûte savaşı ve Tebük seferiyle Hz. Peygamber (sav) döneminde atılmıştır. Daha sonra Müslümanların yönetimini üstlenen devlet başkanları fetih hareketlerini üç kıtada yaygınlaştırmışlardır. İlk İslâm fütühâtının en önemli ayaklarından birini teşkil eden Kuzey Afrika fetihleri, Suriye-Filistin fetihlerinin devamı mahiyetinde olmuştur. Müslümanlar Hz. Ömer zamanında Mısır topraklarına girerek Afrika kıtasında ilk fetihleri başarıyla tamamlamışlardır. Hz. Osman zamanında ise Kuzey Afrika topraklarının yarısı Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Daha sonraki fetihler ise Emevîler döneminde gerçekleştirilmiştir.

Müslüman Arapların Kuzey Afrika'da kontrolü sağlamaları Mısır'a nazaran çok zor olmuştur. Zira gerek yerli halk olan Berberiler, gerekse Afrika'nın Akdeniz sahilini işgal etmiş bulunan Rumlar Müslümanların bu coğrafyada rahat bir şekilde ilerlemelerine imkân vermemişlerdir. Bu nedenle Kuzey Afrika toprakları Emevîler devleti süresince ülkenin en önemli iç sorunlarından biri olma hususiyetini devam ettirmiştir. Kuzey Afrika'da Müslüman fatihlere karşı direnişin kırılma noktası ise, bölgenin yerli halkı Berberilerin Müslüman olmalarıdır. Burada İslâmlaşırma hareketinin ilk adımları Muaviye'nin halifeliği döneminde atılmış, daha sonraki süreçte bu faaliyet artarak devam etmiştir. Bu hususta en büyük gayret, Abdülmelik b. Mervan'ın Kuzey Afrika bölge komutanı Hassân b. Numân ile Ömer b. Abdülaziz'in Kuzey Afrika valisi İsmail b. Ubeydullah b. Ebû Muhâcir tarafından gösterilmiştir. Kuzey Afrika'da gerçekleşen İslâmlaşırma hareketi, başlangıçta Müslüman fatihlere direnen unsurların, zamanla siyasî müttefik haline dönüşmelerini temin etmiştir. Müslüman Arap-Berberî ittifakı bu güç birliği sayesinde İberya Yarımadası'nı Müslümanlara açmış, böylece Batı Avrupa İslâm Medeniyeti'nin ilk adımları atılmıştır.

Kaynakça

APAK, Adem, İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el- Âs, Ankara 2001, s. 17-69.

APAK, Adem, İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs, Ankara 2001; "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler

⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 208-206; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 61-62; Ya'kûbi, *Tarih*, II, 285; Taberî, *Tarih*, VI, 481.

- Üzerine Değerlendirmeler”, *UÜİFD*, c. 10, sy. 2, Bursa 2201, s. 146-154.
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990.
- BECKER, C.H., “Bâbilon”, *İA*, III, 180.
- BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.
- HALÎFE B. HAYYÂT, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Tarih*, (thk. Züheyl Zekkâr), Beyrut 1993.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991.
- HATTÂB, Mahmud Şit, “Şimali Afrika'nın Fetih Kahramanları”, (çev. Osman Öztürk), *Bellekten*, 33/129, Ankara 1969.
- HITTI, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980.
- İBN ABDİLHAKEM, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh (257/870), *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (367/977), *Kitabu Sireti Arz*, Leyden 1967.
- İBN HURDAZBÎH, Ebu'l-Kasım Ubeydullah (280/893), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.
- İBN İZÂRÎ, Ebû Abdillâh Mumammed el-Merrakuşî (695/1295), *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I, (thk. Georges Colin-E. Levi Provençal) Beyrut 1983.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr).
- İBN TAGRİBERDÎ, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücümü'z-Zahire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali (630-1232), *el-Kâmil fî't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.
- İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Farisî (340/951), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.
- KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır).

- KİNDİ, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba).
- MAKDİSÎ, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Ahsenü't-Tekâsîm*, (nşr. M.J. de Goje), Leiden 1877.
- MAKRİZÎ, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Hıtat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).
- MÂLİKÎ, Ebû Abdullah Muhammed, *Riyâdu'n-Nüfûs*, (thk. Beşîr el-Bekkûş), I-III, Beyrut 1983
- NATUR, Şehade, *Tecdidü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, İrbid 1996. (Dâru'l-Kindî).
- NÜVEYRÎ, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb).
- OSTROGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1995.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993.
- RHUVAN, G., "İskenderiye", *İA*, V, 2, 1084
- SA'D ZAĞLUL, Abdülhamid, *Tarihu'l-Mağrib*, I-V, İskenderiye ts. (Menşetü'l-Mearif).
- SUYÛTÎ, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Husnu'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).
- VEKÎL, Muhammed Seyyid, *el-Emeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, I-II, Beyrut-Dımaşk 1995.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960; *Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975.